

'מן השדה לבית' –

הסדר הענייני של ספר זרעים במשנה תורה

תקציר: בשיעור זה נעמוד על הסדר והמבנה של ספר זרעים, תוך הקבלתו לסדר ולמבנה שבספר המצוות ולהיגיון הבסיסי של דיני זרעים כפי שהוא מופיע במורה הנבוכים.

א. מבוא¹

כדי לעמוד על המבנה והסדר בספר זרעים, עלינו לזכור כי לרמב"ם ישנם שלושה חיבורים העוסקים בסדר ומבנה של עולם המצוות: ספר המצוות (נסתיימה כתיבתו מוקדם יחסית בחיי הרמב"ם, אם כי הוא נערך בשנית), משנה תורה (נסתיימה כתיבתו בשנת 1178~1180), מורה נבוכים (נסתיימה כתיבתו בשנת 1187). לעניין סדר התגבשותם של החיבורים יכול ללמדנו רבות על הנחות היסוד של הרמב"ם בסידורו את הלכות זרעים. אולם כדי לעמוד על הדברים חשוב להגדיר כי לכל אחד מן הספרים שלפנינו יש מטרה שונה בחיבור הדברים.

נבהיר - ספר המצוות הינו חיבור ביניים בין פירוש המשנה למשנה תורה כפי שמעיד הרמב"ם בהקדמתו. מטרתו של חיבור זה הוא להציג באופן כולל את כל הציוויים המופיעים במקרא בשונה מהאופן שבו הם הוצגו ע"י הגאונים אשר קדמו לרמב"ם באזהרותיהם. משנה תורה, לעומת זאת, הינו חיבור כוללני יותר הבא לסכם את השתלשלות התורה שבע"פ בצורה ברורה וקלה עד ימיו של הרמב"ם וזאת כדי לאפשר במידה זו או אחרת לאדם לפסוק או לדמות מילתא מילתא במידה ואין הלכה קונקרטית העוסקת בסיטואציה עומדת לפניו.

הספר מורה נבוכים, לעומת ספריו האחרים של הרמב"ם, בנוי על בסיס אחר לחלוטין. ספר זה הינו חיבור פילוסופי, וכאשר הוא ניגש לטעמי המצוות, הוא מתבונן בהם מן הזווית המהותית והמחשבתית.

ברם על אף השוני המהותי בין החיבורים, ועל אף שבנקודת מבט ראשונית דומה שמבנה והסדר בספר המצוות שונה מן הסדר והמבנה המוצג במשנה תורה ומורה נבוכים, לדעת הרב רבינוביץ' בספרו יד פשוטה² ניתן לראות כי גם בספר המצוות שימר הרמב"ם את הסדר הענייני של ספרי היד החזקה, והחלוקה שהוא מציע בין מצוות עשה למצוות ל"ית משמרת גם את החלוקה העתידית של ספרי היד החזקה. אם נקבל את הנחה של הרב רבינוביץ' כעת נוכל להבין בצורה טובה יותר מהו היגיון הפנימי של ספר זרעים ומהם הנחות היסוד הפנימיות שבאופן החלוקה.

ב. החיבור האסוציאטיבי

אם עד עתה הצגנו גישתו המערכתית של הרמב"ם לסידור התושבע"פ, חשוב להדגיש כי ייתכן שבתוך המערכת המאורגנת קיימות יחידות משנה המקשרות בין החלקים בקישור אסוציאטיבי. (קרי: חיבור הקושר בין חוליה על יסוד משותף אחד שאינו בהכרח מתחבר לכל המערכת כולה). לדוגמא - את העובדה שהרמב"ם פותח את ספר זרעים בהלכות כלאים מנמק הרדב"ז בשני נימוקים מרכזים: הראשון מבין השנים הוא חיבור האסוציאטיבי, לפיו הרמב"ם בפתח את סדר זרעים בהלכות כלאים כדי לתברם להלכה האחרונה בספר הפלאה העוסקת בהלכות ערכים וחרמים, וזאת משום שעל הכלאים ועל הערכים והחרמים משמיעים ב"ד בטו באדר. עובדה זו מסבירה מדוע הזדרז הרמב"ם לסדר את הלכות כלאים בראשית ספר זרעים ולא לפתוח במסכת פאה שהיא המצווה הראשונה בהלכות זרעים עליה נצטוו ישראל בפרשת קדשים ובה בחר גם רבי להתחיל את סדר זרעים.

1 לזכרו של ר' יעקב זון הי"ד (בוגר ישיבת הר עציון) מחנך בחסד שבחזיון והיובק נתן לתלמדיו כנפי רוח, נרצה- בדרכו לקיים את מצוות 'ושננתם לבניך' ערש"ק 'ויצא יעקב' ועשה רושם בליבם של רבים חבל על דאבדין ולא משתכחין.

2 הקדמה ומניין המצוות עמ נז-סח סדרת יד פשוטה מעליות תשנז

ביכורים עם שאר מתנות כהונה שבגבולין

שמיטת ויובל

השמות המודגשים ברשימה הם שמות הלכות הנזכרות בספר. כפי שניתן לראות הרמב"ם פתח את ספר זרעים במתנות הניתנות לעני ומשם המשיך למתנות הניתנות לכהנים וחתם את חיבורו בהלכות שמיטה ויובל. המכנה המשותף בין העניים לכהנים לציבור הוא בשנת השמיטה והיובל וייתכן שהוא הציר המקשר של הספר - בכל אחד מן הקהלים אותם הזכרנו נדרשת תמיכה בזולת ולא משנה מהו מעמדו עני כהן או ישראל בשנת השמיטה. בספר מורה נבוכים מתייחס הרמב"ם לשיקולים אשר הניחו אותו ביצירת המכנה המשותף (מורה נבוכים ג לח) :

הכלל הרביעי כולל המצות התלויות בצדקות ובהלואות ובמתנות ומה שנמשך עמהם, כערכין וחרמין ודיני המלוה והעבדים וכל המצות אשר נמנו בספר זרעים מלבד הכלאים והערלה, וסבת אלו כולם מבוארת, כי תועלתם חוזרת על הכל חלילה כי העשיר היום הוא או זרעו יהיה עני למחר והעני היום הוא או בנו יהיה עשיר למחר.

השימוש בצורך להתמודד עם הגלגל הסובב בעולם כהסבר למטרתו של ספר זרעים אינו ייחודי רק למצוות אלו, ישנן מצוות נוספות העוסקות בכך: צדקות, הלואות, ומתנות. חיבורו של הרמב"ם את המערכות מדגיש את החשיבות בה הוא רואה את הארגון הכללי של המערכת הכלכלית-חברתית. האיזון הכללי הזה, אותו ניתן לתפוס כאיזון מוסרי אשר לפיו העושר או העני הם מצבים דינמיים ולכן על האדם להיות רגיש לסביבתו ולעזור לכל אדם הנתפס לעוני. מאידך, ניתן לתפוס את האיזון כתועלתני בכך שהוא יוצר חברה היודעת לפזר משאביה בצורה המאפשרת קיום לכל פרטיה.

ד. ההדרגתיות המצויה בציר: מן השדה לבית

הרב רבינוביץ' (בפירושו 'יד פשוטה'), מצביע על כך שלעיתים המעבר בין ספרי היד החזקה הוא על בסיס זה - כך, שעל פי רוב הרמב"ם חותם ספר בהלכה שהיא מעין ההלכה הפותחת את הספר הבא לאחריו, כך לדוגמה בספר זרעים הלכה האחרונה בהלכות שמיטה ויובל עוסקת בדברי אגדה לפיהם גם אדם שהוא מישראל יכול לקדש את חייו ולהיות 'בן לוי', דברים המתקשרים היטב לספר עבודה העוסק בעבודת הקודש של בן לוי. חשוב להדגיש כי הקישורים האסוציאטיביים שעליהם הצביעו המפרשים אינם על חשבון האפשרות שבחירתו של הרמב"ם לשבץ הלכות אלו מחייבת גם הנמקה מהותית יותר. למשל, הרדב"ז בחיבורו מציע באפשרות השנייה שהרמב"ם בחר להתחיל בהלכות כלאים שהם כוללים יותר ומתקשרים למספר רב תחומים (זרעים, אדם ובהמה).

הסבר אפשרי נוסף, הוא שהרמב"ם בחר להתחיל בהלכות כלאים משום שהלכות אלו אינם קשורות לליבה של ספר זרעים לשיטתו. מתוך עיון בכותרות של הרמב"ם בספר המצוות וכן במורה נבוכים לחלק העוסק בזרעים דומה שהמוקד של הספר מצוי בנתינה לאחר - בין אם מדובר בעני (מתנות עניים) בין אם מדובר בכהן (מתנות כהונה). הלכות כלאים עוסקות מחד בעניינים הקשורים לעולם הזרע ולכן שיוכם הטבעי הוא ספר זרעים, אך מאידך מאחר שהם אינם עוסקים בפן המתנה הם 'נדחפים' לחזית הספר כדי לא לקטוע את מהלך הטבעי שיתקיים בהמשכו, אשר יעסוק בסוגי המתנות השונים.

ג. החיבור המהותי

לאחר שהסברנו מדוע בחר הרמב"ם לפתוח בהלכות כלאים את ספר זרעים, נוכל להסביר כיצד חיבר הרמב"ם את יתרת הספר.

נעייין ברשימה הבאה :

מתנות עניים

מתנות כהונה

תרומות

מעשרות

מעשר שני ונטע רבעי

בעריכת היד החזקה במקום שבו יכל הרמב"ם לשמר את מסרת הסידור הוא העדיף לעשות כן⁴.

העולה מכל הני"ל שהסדר של ספר זרעים הוא למעשה סדר הניתינה ע"פ התרחשות החקלאית, החל מן הפאה שהיא מתנה הניתנת מגוף השדה ומשם לתרומה ומעשרות הניתנות מן הגורן עד לביכורים ושאר מתנות הכהונה הניתנות מן הצומח ומן החי ולעיתים מצמצמות למרחב של ירושלים. הרמב"ם חותם את הספר בשמיטה ויובל הנעשות אחת ל 7 שנים ולמעשה אין בהם מעשה של נתינה / הפרשה אלא הפקר אותו ניתן לראות כסוג אחר של נתינה.

כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון תשע"ו

עורך : נועם לב

בית המדרש הווירטואלי

מיסודו של

The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash

האתר בעברית : <http://vbm.etzion.org.il>

האתר באנגלית : <http://www.vbm-torah.org>

משרדי בית המדרש הווירטואלי : 02-9937300 שלוחה 5

דוא"ל : office@etzion.org.il

אם המכנה המשותף לכל המצוות המצויות בספר הנו הניתינה, עולה השאלה מדוע הקדים הרמב"ם את מתנות העניים לשאר מתנות הכהונה.

לשאלה זו יש שתי תשובות :

(א) הרמב"ם רצה לשמר את הסדר של משנת רבי לעסוק במתנה הראשונה בה פותח סדר זרעים (הפאה) ומשם, בשל מטרתו לצרף ולאחד בין הלכות בעלי מכנה משותף חיבר הרמב"ם את כל המתנות הניתנות לעני לכדי חטיבה אחת קראה מתנות עניים.

(ב) הרמב"ם בחר לפתוח במתנת הפאה משום שהיא המתנה הראשונה בה נתקל האדם בעודו בשדה לאמור הפאה נתנת מתוך שיבולים שלא נקצרו בניגוד לשאר מתנות הכהונה הניתנות רק לאחר דגן ואסיפת הפירות והתבואה. במילים אחרות, ניתן לומר שהרמב"ם מתייחס אל מתנות העניים באופן כרונולוגי - מן השדה לבית. הסבר זה נתמך, על ידי הסבר הרמב"ם בפירוש המשנה לשיקוליו של רבי בסידור סדר זרעים במשנה³ :

והחל במסכת פאה אחרי ברכות, לפי שכל המתנות שהם חובת התבואה אינם חלים אלא אחרי קצירתה, והפאה חובת הקמה בעודה בקרקע, ולפיכך הקדים לדבר בה.... לפי שהתרומה מתנה ראשונה המפורשת מן התבואה. ואחר התרומה מעשר ראשון לפי שהוא סמוך לתרומה בסדר הפרשה. ואחר מעשר ראשון מעשר שני כסדר. ואחריו חלה, לפי שאחר שמפרישים מן התבואה את המתנות הללו כמו שאמרנו תרומה ומעשר ראשון ומעשר שני, אז טוחנים ועושים אותה קמח ולשים ותתחייב בחלה. וכאשר גמר לדבר על התבואה ומתנותיה בא לדבר על הפירות, לפיכך דבר בערלה אחרי חלה.

שני הכיוונים שתוארו לעיל אינם סותרים זה את זה. ניתן לומר שאע"פ שהסדר הענייני הוא שיקול המרכזי

3 מדברי הרמב"ם בפירוש המשנה עולה כי הציר של סדר המתנות הוא ציר מרכזי בסידורו של רבי, אע"פ שלאחר מסכת פאה חרג רבי מסדר זה ועבר לעסוק ברצף של 'דמאי כלאים שביעית' מסביר הרמב"ם שבחירה זו נעשתה משיקולים אסוציאטיביים ומערכת של קשרים פנימיים, אולם, כפי שניתן לראות לאחר רצף זה חזר הרמב"ם לסדר את המסכתות ע"פ ציר הבאה מן השדה לבית.

4 רווח נוסף של הרמב"ם מאופן בו הוא סידר את ספר זרעים בשונה מרבי, הוא הצמדות לסדר הופעת המצוות בתורה. כפי שמראה הרמב"ם בהקדמתו בסדר זרעים היו מסכתות בהם רבי הצליח לסדרם על ע"פ הופעתם במקראות והיו פעמים שבהם רבי חרג, דומה שבספר זרעים הצליח הרמב"ם להצמד לסדר המקראות באופן שונה אך דומה בהבאתם של הלכות ערלה לאחר פאה אולם מאידך בהקדמתם של הלכות כלאים להלכות פאה שיבש הרמב"ם את סדר המקראות.